

Markku Lehtimäki

Biokulttuurinen kertomus ja kirjallisuudentutkimuksen evoluutio

Kirjallisuudentutkimuksen kentälle ilmaantuu toisinaan teoreettisia suuntauksia, jotka esittävät itsensä globaalina selitysmallina ”kaikille” ilmiöille. 1960-luvun objektiivisena esiintyneen strukturalismin aluevaltaus tyrehtyi poliittisen kirjallisuudentutkimuksen esiinmarssiin, mutta 2000-luvun mittaan olemme kohdanneet uuden metateorian. Tämä teoria esittää itsensä universaalina mallina, samalla kun se suhtautuu kriittisesti mainitun semioottis-strukturalistisen linjan pyrkimyksiin. Uutta metamallia voimme kutsua *kognitiivis-evoluutiopsykologis-biokulttuuriseksi* – tai lyhyesti pelkästään *biokulttuuriseksi* – toistaiseksi paremman metodisen kuvauksen puutteessa.

Biokulttuurisen teorian mukaan nykyiset kommunikoinnin keinot ja taiteen muodot ovat viime kädessä adaptaatioita ihmisen alkuperäisistä tavoista selvitä luonnossa tulkitsemalla sen merkkejä. Tätä näkemystä ei pidä äkkinäisesti samastaa ekokritiikkiin, uusmaterialismiin tai posthumanismiin, jotka ovat biokulttuurista mallia vahvemmin rantautuneet myös suomalaisen keskusteluun. Osittain biokulttuurisen lähestymistavan kognitiivisesti painottunut ihmiskeskeisyys jopa vastustaa mainittujen tutkimussuuntausten eetosta. Yhtäältä biokulttuurinen kirjallisuusteoria kuulostaa pahamaineiselta *humanismilta* uusmaterialistisen ja posthumanistisen kirjallisuudentutkimuksen aikakaudella, jolloin on keskitytty inhimillisen ja ei-inhimillisen keskinäisen verkoston sosiaalis-materiaalisiin ulottuvuuksiin ja jolloin öljy, bakteerit ja planktonit ovat kertovia agentteja siinä missä taidetta tekevät ihmisetkin. Toisaalta biokulttuurisen teorian tapa korostaa ihmisluonnon universaaleja piirteitä on vastakkainen viime vuosikymmenten kirjallisuusteorian kielelliselle, kulttuuriselle ja historialliselle painotukselle.

Biokulttuurisessa teoriassa nimittäin rakennetaan poikkeuksellisen pitkä kehityskaari – varhaisista luolamaalauksista digitaaliseen tekniikkaan – ja tuotetaan universaaleja malleja periaatteessa samoina säilyneistä inhimillisistä toimintatavoista. Erityisen laajan (mutta tuskin kattavan) kaaren rakentaa Christopher Collinsin teos *Paleopoetics: The Evolution of the Preliterate Imagination* (2013), joka etsii arkeologisella otteella merkkejä mielikuvituksen perusteista paleoliittisen aikakauden kerrostumista. Collinsin teoksen aloituslause on puhutteleva: ”Miten kaikki alkoi?” Teoretisoimalla sitä, mikä on ihmiselle ominaista ja pysyvää, Collins palauttaa kirjallisuudentutkimuksen kieleen toisinaan vanhahtavana pidetyn *tematiikan* merkityksen. Hänen mukaansa tiettyjen suurten teemojen (säilymisvaisto, seksuaalinen halu, kilpailu, sukulaissuhteet ja niin

edelleen) näkyminen aikamme kirjallisuudessa voi hyvinkin heijastaa niitä arvoja, jotka olivat keskeisiä esi-isiemme säilymisen kannalta. Tällöin kyse on *adaptaatiosta*: hyvinkin perustavien, vaistonvaraisten ja luonnonmukaisten selviytymiskeinojen sovittamisesta taiteen ja kulttuurin yhteyksiin.

Brian Boyd edustaa teoksessaan *On the Origin of Stories: Evolution, Cognition, and Fiction* (2009) puolestaan sen kaltaista *evokritiikkiä*, jossa tarkastellaan biologisten systeemien yhteenkuuluvuutta ja inhimillistä taidetta yhtenä ei-inhimillisen luonnon toimintatapojen adaptaationa. Boyd, joka vastustaa ranskalaisperäisen Teorian tuhoisaa vaikutusta viime vuosikymmenten kirjallisuudentutkimukseen, sanoutuu ainakin implisiittisesti irti myös *ekokritiikistä*, joka on sekin tekstuaalisten teorioiden ja kulttuurintutkimuksellisten käsitteiden läpäisemää. Formalismin, semiotiikan, strukturalismin, jälkistrukturalismin ja dekonstruktion myötä rakentunut kirjallisuusteoreettinen perusta, joka on opettanut meitä lukemaan niin kieltä, rakennetta kuin ideologiaa, joutaa nyt romukoppaan, sillä ”kulttuurinen” on korvattava ”luonnollisella”. Boydin mukaan Teoria on vienyt kirjallisuudesta siihen olennaisesti liittyvän mielihyvän ja nautinnon, mikä näkyy erityisesti tarinoiden voimassa ja niiden kyvyssä saada meidät tuntemaan jännitystä, rakkautta, pelkoa, toiveita ja empatiaa. Vastakommenttina voi toki esittää, että nuo teoriat sekä niistä johdetut menetelmät ja käsitteet ovat auttaneet meitä lukemaan fiktiota, kulttuuria ja diskursseja tarkasti ja kriittisesti – esimerkiksi niin, että emme ota evoluutiopsykologian ja biokulturalismin argumentteja annettuina.

Boydin mukaan fiktio on ”syvästi luonnollista” silloinkin, kun sen kulttuurisuus ja artefaktisuus näyttäytyvät pinnalta katsoen ”epäluonnollisina” sovelluksina. Boyd tiedostaa kyllä, että taide adaptoi itseään yhä uusissa yhteyksissä ja yllättävillä tavoilla ja että kaiken taiteen perustaa ei pidä palauttaa jääkaudelle. Kuitenkin hänen laaja-alainen, darwinilaisesti otsikoitu teoriansa ”tarinoiden synnystä” (tai ”tarinoiden alkuperästä”) sekä hänen teoksensa alaotsikon ilmaisemat käsitteet – kognitio, evoluutio, fiktio – puhuvat sen puolesta, että tutkija etsii kattavaa selitysmallia fiktiolle ihmiselämän erityisenä muotona. Biokulttuurisen tai evokriittisen teorian mukaan ihminen on ympäristöä havainnoiva ja tiedostava olento, ja koska kertomisen ”luonnollinen” perusta on suhteellisen muuttumaton, ovat muutokset kirjallisuudessa ja muussa mediassa nekin vain pintatason värähtelyjä. Ne eivät siis kyseenalaista kertomisen syvärakenteita, jotka palautuvat luolaihmisten leirinuotioille ja jotka ovat ihmisen aivokapasiteetin kasvaessa pystyneet tuottamaan *Salatut elämät*. Toisin kuin ei-inhimilliset eläimet, jotka tulkitsevat luonnollista ympäristöä vaistojensa varassa, inhimilliset eläimet tekevät kertomuksia myös huvikseen. Tässä mielessä ihminen on määriteltävissä ”tarinoita kertovaksi eläimeksi”, ja kertominen ylipäänsä keinoksi ylläpitää kuulijoiden mielenkiintoa. Niinpä Boydin kritiikin mukaan nykyisen kirjallisuusteorian edustajat eivät ole

kiinnittäneet riittävästi huomiota siihen, että kertomusten keskeinen tehtävä on kiinnittää huomiota.

Boydin ajatukset fiktion kytkemisestä mielihyvän tuottamiseen ovat nähdäkseni kannatettavia, mutta hänen laaja-alaiset analyysinsä kärsivät historiallisen perspektiivin kapeudesta. Tällöin Homeroksen *Odyseiaa* luetaan pitkälti samojen mentaalisten mallien valossa kuin Dr. Seussin 1900-lukulaisia lastenkirjoja (ja tätä pitkää kehityslinjaa kuvastaa Boydin kirjan luvun nokkela otsikko ”Zeuksesta Seussiin”). Sen sijaan, että Boyd huomioisi homeerisen maailman mytologisen, ylyksilöllisen ja yksitasoisen todellisuuskäsityksen, hän lukee Odysseuksen edesottamuksia kognitiivisen psykologian modernien silmälasien läpi, jotka tekevät homeerisesta seikkailijasta eksistentiaalistisen eksylijän. Niin ikään hänen käsityksensä siitä, että romanttinen rakkaus on jotakin luonnollista ja biologista ja että sitä esiintyy kautta aikojen ja yli lajirajojen (siis myös simpansseilla ja norsuilla), hylkää kirjallisuushistoriallisen käsityksen, jonka mukaan ”romanttinen rakkaus” on sydänkeskiajan hovikulttuurin konventionaalinen tuote.

Boydin mukaan taide ja fiktio ovat biologisia adaptaatioprosesseja, jotka ovat välttämättömiä ihmislajin selviytymisen kannalta. Tämä näkyy siinäkin, miten lapsuuden leikit emergoivat kulttuurisina fiktioina: tekemisenä, hypoteeseina, kuvitelmina ja mahdollisina maailmoina. Lapsi leikkii kuvitteellisia tilanteita, joiden kautta hän oppii (jos oppii) aikuisena sosiaalista kanssakäymistä, empatiaa ja toisten ihmisten huomioonottamista. Taide on täten pitkälle kehittynyttä kognitiivista peliä mallien ja kaavojen mukaan. Periaatteessa ei ole väliä, minkälaisista fiktioista puhumme; tietokonepelit ovat erityisen hyvä kokeilun kenttä sellaisille yleisinhimillisille arvoille ja kokemuksille kuten rakkaus, ihmissuhteet, kilpailu, taistelu, leikki, sosiaalisuus, selviytyminen ja kuolema. Pelit tarjoavat lisäksi nopeampaa esteettistä mielihyvää ja välittömämpää kognitiivista *payoffia* kuin homeerinen epiikka.

Kognitiivisen ja biokulttuurisen teorian kauniista ajatuksesta, jonka mukaan mielikuvituskirjallisuus auttaa kehittämään moraalista tietoisuutta, sympaattista mielikuvitusta ja sosiaalista vuorovaikutusta, on tullut yksi mahdollinen oljenkorsi humanistiselle tutkimukselle – samalla kun tämän mantran epäanalyttinen toistaminen on alkanut kertoa jotakin kirjallisuustieteen kriisistä näinä kovina aikoina. Biokulttuurinen kertomus ihmisestä voisi idealistien mielestä kenties merkitä kirjallisuudentutkimuksen evoluutiota ja se voisi tarjota vastauksen kiusallisille kyselijöille, jotka penäävät tieteenalamme yhteiskunnallista relevanssia. Biokulttuurinen projekti voi toki olla myönteinen kehityslinja: esittämällä, kuinka taide on keskeinen osa kasvatusta, kuinka leikki on tärkeä osa koulunkäyntiä ja kuinka luovat prosessit ovat kiinteä osa työntekeä, kyseinen teoria voi tehdä kirjallisuustieteestä kilpailukykyisen tutkimusrahoituksen kentällä. On jopa mahdollista, että muodikkaat biokulttuuriset uskomukset tukevat tämänhetkisiä

opetushallinnollisia pyrkimyksiä ja niihin sisältyviä puhetapoja: taide, kuten liikunta, on tärkeää, koska se ylläpitää sosiaalista hyvinvointia.

Tekemällä yleistyksiä tarinankerronnan merkityksestä inhimilliselle kulttuurille biokulttuurinen teoria saattaa kuitenkin helposti kadottaa näkymän kertomusten tehtyyn luonteeseen ja niiden rajalliseen selitysvoimaan. Mainitussa mallissa kertomus nähdään usein juonelliseksi, yhtenäiseksi, päämäärähakuiseksi ja inhimillistä kokemusta korostavaksi ”selviytymiseksi”. Tutkimuksessaan *A Biocultural Approach to Literary Theory and Interpretation* (2012) Nancy Easterlin näkee kertomuksen, fiktion ja taiteen merkityksen ennen kaikkea siinä, miten se on maailmassa selviämisen ja todellisuuden tulkinnan muoto, pikemminkin väline johonkin laajempaan kognitiiviseen toimintaan kuin arvokas itsessään. Kirjallisuustieteen uusi evoluutioteoria selittää perin pohjin ihmisen olemassaolon, käyttäytymisen, ajattelun ja taiteen (kuten kirjallisuuden), ja metodista tukea haetaan evoluutiopsykologiasta, kehityspsykologiasta, kognitiivisesta psykologiasta, bioepistemologiasta, kognitiivisesta kielitieteestä ja retoriikan tutkimuksesta. Fiktion lukemisen mallina biokulttuurinen teoria on kuitenkin laeva ja yleistävä, eikä se mielellään tartu vaikeisiin tapauksiin, jotka haastavat sen kaikenkattavat premisit. Kaiken lukeminen biokulttuurisen evoluution näkökulmasta pikemminkin rajaa ja köyhdyttää kirjallisuudentutkimusta kuin laajentaa ja rikastaa sitä.